

29. Ясвин В.А. История и психология формирования экологической культуры (Удобно ли сидится на вершине пирамиды?). - М.: Наука, 1999.
30. Ясвин В.А. Психология отношения к природе. - М.: Смысл, 2000.
31. Ясвин В.А. Методика диагностики отношения населения к деятельности заповедников "заповедные мифы" // 2-ая Российская конференция по экологической психологии. Материалы. (Москва, 12-14 апреля 2000 г.) / Под ред. В.И. Панова. М. - Самара: Изд-во МГППИ, 2001. С. 145-153.

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СУБ'ЄКТНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ПРИРОДИ

Папуча Ірина Василівна

ст. викладач, м. Ніжин, Україна

Аналізуються психологічні підгрунття і можливості підходу до фундаментального вирішення екологічної проблеми, шляхом розвитку-перетворення базових психологічних структур особистості. Розглядається сутність суб'єктного ставлення людини до природи. Наводяться та аналізуються результати емпіричного дослідження до природи студентів ВНЗ.

Збереження навколишньої природи, ця глобальна проблема людства, набула у сучасному вимірі такого цікавого вигляду, що ніяким частковим рішенням і покращенням вже не підлягає. Проблема слід вирішувати фундаментально, або не вирішувати зовсім (останнє пов'язане не з фаталізацією поглядів, а з тим цілком тверезим знанням, що вираховувати якісь пропорції «раціонального природокористування» просто не уявляється можливим, через мізерність і поверховість знань закономірностей її існування, а також у зв'язку з неможливістю вибудувати в авторитарному порядку, а головне – реалізувати, нормативно-обгрунтовані дії людей у природі). Фундаментальне розв'язання проблеми пов'язується зі змінами глобальних психічних складових особистості, таких як система цінностей, структура свідомості, відношення тощо. У сучасній науці багато точних висловів щодо цього. Можна послатися тут на відомого російського фахівця у галузі екологічної психології, В.І.Панова: «Подолання екологічної кризи вимагає формування такої свідомості у людей, такого відношення до природи і до людини (тобто, до себе та інших людей), підгрунття якого повинне бути усвідомлення того, що людина не протистоїть природі, а, навпаки, є ... її ключовим моментом» [5, 10]. Ця думка, повторимо, далеко не поодинокі, і, головне, цілком вірна. І в той же час, ідея уявляється безнадійною, принаймні в її практично-виконавській частині. Подібні заклики швидше є спробами привернути увагу до необхідності постановки фундаментальної дослідницької проблеми. У всякому разі, у сучасній психології доволі однозначним є визнання того факту, що вираз «формування свідомості», якщо його вживати у сенсі «хтось буде формувати чинсь свідомість», – просто не має права на існування. З іншого боку, таке формування «нової свідомості» приречене на невдачу вже тому, що реального протистояння природі (суб'єкт-об'єктне відношення) є одним з природних, необхідних і невід'ємних атрибутів існування людини, і буде таким завжди. І це настільки прозоро і зрозуміло, що не потребує жодних доказів. Існує й ще один, можливо, найбільш зрозуміло-безнадійний момент: дуже довга історія існування цивілізації засвідчує, що попри наші бажання і різноманітні методи (іноді досить гострі, а то й жорстокі) ще ніде і нікому не вдалося скільки-небудь результативно і помі-

тно, спеціально і спрямовано «сформувати» свідомість людини (конкретної людини), хіба що вплинути на поведінку, та й то тимчасово. Отже, перед нами чергова міфологема (або й утопія), ніби можна спеціально і «ззовні» сформувати нову свідомість людини, у якій зникне позиція протистояння природі як об'єкту споживання, як ресурсу життя, як об'єкту пізнання. Натомість люди будуть її лише берегти, поважати і постійно відчувати (кожен себе) її, природи, «ключовим моментом» (зрозуміло, ми децю загострюємо). Основна причина виникнення і сенс даної міфологеми нічим не відрізняються від усіх інших міфів людства: у гострий час суперечностей, коли стає неможливим жити далі, вони дають надію на таку можливість розумного і цілком комфортного існування. Це й справді дуже потрібно людям, але це ніколи не вирішить реальну проблему.

Як уявляється, міфічний (хоча й резонний, але ж так з міфами завжди) характер пропозицій щодо фундаментального вирішення екологічної проблеми зумовлюється фундаментальною методологічною помилкою, характерною для класичної науки в цілому. Йдеться про непомітну підміну об'єкту дослідження в усій його складності і суперечливій різноманітності, єдиною системою уявлень (теоретичною моделлю), яка насправді «вхоплює» лише один момент існування об'єкту і розбудовується уже не від нього, а від логіки дослідника. Так відбувається те, що В.І.Вернадський назвав «нав'язуванням об'єкту власної логіки, замість спроби зрозуміти логіку самого об'єкту» [2]. У нашому випадку об'єктом виступає взаємодія людини з природним середовищем. Можна вважати повною мірою дослідженою ту модель цих стосунків, яка існує зараз (існувала завжди) і яка й спричинила те велике лихо, яке ми називаємо екологічною кризою. В основі цієї системи взаємодій лежить глибока внутрішня опозиція людини до природи, яка в психологічних термінах може бути названа прагматичним відношенням, антропоцентричним типом свідомості тощо. Далі теоретично встановлюється, що може існувати протилежний тип взаємовідносин, назовемо його рефлексивним відношенням, що базується на екоцентричній свідомості. І, – головний недолік, – вважається, що може бути *або* так, *або* інакше, і для того, щоб стало *інакше*, треба «сформувати» нову свідомість, що є справою безнадій-

ною (акцентуємо ще раз: чим жорстокішим був той чи інший режим, тим актуальнішою для нього була справа «формування нової людини». Чим це закінчувалося – добре відомо).

Сутність цього великого недогляду і, як наслідок, міфологічності науки, полягає в спійкому ігноруванні дуже відомих з життя фактів: дійсне реальне відношення конкретної людини до природи ніколи не буває одноманітно-схематичним – або *тільки* утилітарним, або *тільки* гуманним, або *тільки* ще якимось – власне тут не важливі терміни. Важливі лише слово «тільки». З життя ми знаємо, що одна й та сама людина може споживати природні об'єкти і пізнавати їх, виявляючи явну позицію «протистояння», і, водночас – насолоджуватися красою природи і захищати її, демонструючи цілком екоцентричну, гуманну позицію єдності. І це з'єднання в одній людині (в одній свідомості) протилежно-антиномічного зовсім не заважає їй жити, не є патологією, а є як раз абсолютно природним і нормальним. І це принципово змінює проблему, тому що мова не може йти ні про яке спеціальне формування якоїсь особливої міфологічної свідомості. Йтися повинно про *розвиток* людини в її стосунках з природою і про розвиток свідомості, уможливаючи її найрізноманітніші, можливо і неочікувані, вияви. Іншими словами, «точкою відліку» є життєвий факт і відповідне йому адекватне уявлення, згідно якому свідомість людини несе в собі можливість вияву як антропоцентричним тенденцій (об'єктних відношень), так і екоцентричних (суб'єктних). Гармонійність цих протилежних виявів має досягатися, головним чином, розвитком свідомості, всіх психічних інтенціональних можливостей людини. Говорячи про гармонійність протилежностей, розуміючи парадоксальність цієї фрази, ми все ж таки маємо на увазі цілком конкретні і реальні речі. Завдяки максимальному розвитку-ускладненню внутрішнього світу людини, він набуває можливості утворювати точні й нюансовані зв'язки між окремими тенденціями і створювати неймовірні, на перший погляд, конфігурації (структурні одиниці) цих зв'язків. У всякому разі, життєві факти засвідчують цілковиту можливість поєднання антропоцентричності з ексцентричністю (так само, до речі, як і поєднання добра і зла).

У сучасній теоретичній психології існує погляд на можливість гармонійного існування людини, відпочатково, за своєю природою, двоїстої у відношенні до оточуючого. Ми говоримо, зокрема, про трактат М.Бубера «Я і Ти» [1]. Він виходить з вихідної і вродженої двоїстості свідомості людини: «Світ для людини двоїстий у відповідності з двоїстістю її позиції. Позиція людини двоїста у відповідності з двоїстістю основних слів, які вона може промовляти. Основні слова суть не одиничні слова, а словесні пари [1, 294]. Ці пари – «Я – ВОНО» і «Я – ТИ». Отже, Я людини теж двоїсте, оскільки Я основного слова «Я – ТИ» інше, ніж Я основного слова «Я ВОНО». Промовляння основного слова «Я – ВОНО» (в концепції Бубера здійснення однієї з двох позицій) означає, що людина робить своїм об'єктом в цьому світі ДЕЩО. Вона це ДЕЩО пізнає, відчуває, уявляє, бажає тощо. І не важливо, що саме пізнається – зовнішнє, внутрішнє, містичне тощо. Бубер пише: «Тут нічого не зміниться, якщо до «зовнішніх» приєднати

«внутрішні» знання ... внутрішні речі – як зовнішні речі, речі серед речей» [1, 295]. Головне, що все це парина ВОНО, до якої входять речі, явища, інші люди і Я сам. Пізнання в цій парині залишає нас непричетними до світу, тому, що і він непричетний до процесу пізнання, він дозволяє вивчати себе, але йому це байдуже, оскільки він ніяк цьому не сприяє і з ним нічого не відбувається. Крім пізнання зв'язок людини зі світом ВОНО включає в себе і використання, яке теж є необхідним атрибутом людського життя. У цілому, ВОНО, за Бубером, утворює світ досвіду.

Світ ТИ принципово, кардинально відрізняється від ВОНО, це – світ не пізнання, не використання, а *відношення* «хто промовляє ТИ, немає ніякого ДЕЩО в якості об'єкту ... не має нічого. Але він вступає у відношення» [1, 295]. Світ відношень виникає у трьох сферах – життя з природою, життя з людьми і життя з духовними сутностями. Що являє собою це відношення? Воно є, поперше, безпосередній контакт: «Ніяка абстракція, ніякі знання і ніяка фантазія не стоять між Я і ТИ» [1, 300]. Будь-який засіб, вважає Бубер, є перешкодою для відношення. Відношення є, по-друге, взаємність: «Моє ТИ впливає на мене, як я впливаю на нього» [1, 303]. У цій думці дуже важливим є слово «моє». ТИ для Бубера – завжди виключно тільки «моє». ТИ моє не лише тому, що це частина моєї свідомості (це можна сказати і про ВОНО), але тому, що перехід будь-чого або будь-кого в ТИ дійсно і реально робить це моїм – моєю частиною. Не завдяки привласненню і використанню, а у силу духовного стикання, об'єднання. Відношення, по-третє, не є пізнання. «Людину, якій я говорю Ти, я не пізнаю. Але я знаходжусь у відношенні до неї у святому основному слові» [1, 298]. Тільки вийшовши з відношення можна пізнавати, але людина перед цим переходить у ВОНО. Про ТИ нічого не можна знати, можна знати лише його всього як цілісність, оскільки ТИ не розтинається. Отже, основне слово Я – ТИ може сказати лише цілісна, зріла і *оформлена* особистість. Таким чином, М.Бубер переконливо і ретельно відтворив два принципово різних світи людини, два протилежних способи її існування. Спосіб Я – ТИ для людини, за Бубером, є первинним і навіть вродженим. Лише через ТИ людина стає Я. Основна проблема існування людини полягає в тому, що життя її мусить протікати в цих двох протилежних за своєю сутністю площинах. «Людина, – зазначає Бубер, – не може жити без ВОНО. Але той, хто живе тільки з ВОНО, не людина» [1, 315]. На жаль, цивілізація розвивається у напрямі розширення і збільшення влади ВОНО (дійсно, сучасний світ поступово ... спрощується, в ньому залишаються лише два способи існування – пізнання і використання). Для того, щоб виникло *відношення*, (Я – ТИ за Бубером, родинна увага за М.Пришвіним, доторкання до світу за Рубінштейном) потрібна цілісна особистість і специфічна її відкритість – усвідомлена і спрямована хода назустріч світу. Цей стан і цей акт Бубер називає ЗУСТРІЧ. Це процес, сутність якого полягає в тому, що ТИ-вроджене вітається в ТИ, яке зустрілося. Поняття ЗУСТРІЧ є квінтесенцією думки Бубера. Воно є актом само здійснення особистості. «Особистість людини виражена тим повніше, чим сильніше в людській двоїстості її Я те, що належить основ-

ному слову Я – ТИ» [1, 335]. Виявляє себе особистість, яка вступає у відношення, мета якого – саме її існування у стиканні з ТИ іншого.

Може скластися враження, що відношення «Я – ВОНО» є більш природним, «легким», вихідним у житті людини, адже «перехід» у відношення «Я – ТИ» пов'язаний з особливою подією – ЗУСТРІЧЮ, «організація» якої, виявлення ТИ в об'єкті вимагає неабияких внутрішніх зусиль людини. Але таке враження є поверховим і, в цілому, невірним. Навпаки, досвід історії і індивідуальне життя кожної людини переконливо засвідчує, що починалося і починається кожного разу в онтогенезі це життя якраз з відношення Я – ТИ: одухотворення, оживлення, наділення суб'єктивними якостями оточуючого є найбільш характерним і природним для людей на початкових (додамо – і кінцевих) етапах їх становлення. Більше того, які б тиски не створював процес соціалізації, це вихідне «Я – ТИ-відношення» ніколи не зникає, тобто його слід не формувати, а допомогти людині знаходити в собі, виявляти і реалізовувати.

Таким чином, концепція М.Бубера дозволяє встановити деякі найзагальніші критерії тих типів відношення до оточення, які «проходять» в літературі під термінами «антропоцентризм» і «екоцентризм». Але, головне, вона аргументовано засвідчує принципову можливість і природність співіснування в межах однієї свідомості (одного внутрішнього світу) цих протилежних позицій. При цьому «Я – ТИ-відношення» цілком слушно назвати з дотриманням сучасної термінології – суб'єктивним, а відношення «Я – ВОНО» – об'єктивним. Емпірична операціоналізація даної дослідницької позиції може бути пов'язана зі спробою виявлення у особистості наявності тих чи інших типів відношень. Цьому було присвячено наше діагностичне дослідження.

Ми виходили з того, що конкретним проявом екоцентричної свідомості вважається своєрідне суб'єктне відношення людини до природи. Суть цього відношення полягає в подоланні відчуженості і суб'єкт-об'єктного протистояння особи і середовища. З одного боку, природа наділяється людиною суб'єктивними якостями (цілісністю, інтенціональністю, чутливістю, сенсом існування), і тим самим простий вплив на неї вводиться в психологічний контекст взаємодії (природа суб'єктифікується). Справедливо передбачається, що таке відношення зовсім не виключає об'єктні акти використання і пізнання, але робить їх гуманнішими і розумнішими. З іншого боку, суб'єктне відношення до світу природи сприяє більшій відкритості і особистісному зростанню людини, оскільки відчуття актуальної спорідненості («родина увага» за М.М.Пришвіну) актуалізує природний потенціал людського існування.

Рішення проблеми розвитку суб'єктивних відносин до природи справедливо пов'язується з процесом формування особистості в навчанні і вихованні. Особливе позитивне значення в зв'язку з цим повинна мати професійна біологічна освіта, оскільки вона сприяє подоланню бар'єрів відчуженості між людиною і природою, поступово і ґрунтовно вводячи її в світ природних процесів і явищ.

Метою даної частини нашої роботи було з'ясування відмінних особливостей відношення до природи у студентів-біологів порівняно з молодими людьми, що одержують вищу небіологічну освіту.

Для визначення суб'єктивних компонентів відношення до природи студентів були використані дві психодіагностичні методики, розроблені В.А.Ясвіним: Вербальна асоціативна методика діагностики екологічних установок особи «ЕЗОП» і Методика діагностики мотивації взаємодії з природою «Альтернатива» [6, с. 81 – 86]. Випробовуваними були студенти 4-го курсу природничо-географічного факультету спеціальності «біологія і хімія» Ніжинського держуніверситету (експериментальна група) і студенти 4-го курсу факультету іноземних мов того ж університету (контрольна група). Кількість випробовуваних експериментальної і контрольної груп – по 50 чоловік.

Методика «ЕЗОП» є діагностичним опитувальником, за допомогою якого можуть бути досліджені такі типи установок: природа як об'єкт краси («естетична установка»); як об'єкт вивчення («когнітивна установка»); як об'єкт охорони («етична установка») і як об'єкт використання («прагматична установка»). Як видно, наявність естетичної і етичної установок є ознакою прояву суб'єктності (екоцентрична свідомість), тоді як когнітивна і прагматична установки виявляють об'єктність відношення (антропоцентрична свідомість) [4]. Передбачалося спочатку, що студенти-біологи матимуть більшу вагу суб'єктивних параметрів. Результати досліджень показали, що у відповідях студентів-біологів естетична установка виявлена у 20% опитаних, етична – у 24%, прагматична – у 40% і когнітивна – у 16%. Таким чином (якщо об'єднати суб'єктні і об'єктні параметри), 56% студентів демонструють об'єктний тип відносин, а 44% – суб'єктний.

У контрольній групі дані наступні: естетична установка – 50%, етична установка – 28%, когнітивна установка – 4%, прагматична – 18%. В цілому 78% студентів виявляють суб'єктний тип відношення до природи і 21% – об'єктний. Навіть попередній аналіз одержаних даних свідчить про те, що професійна біологічна освіта, м'яко кажучи, не сприяє формуванню суб'єктного відношення до природи. В усякому разі, за нашими даними, серед студентів-біологів майже удвічі менше людей з суб'єктивним типом установок, ніж серед студентів-гуманітаріїв, і більш ніж удвічі більше випробовуваних з об'єктивним типом установок. При цьому помітно звертає на себе увагу, що власне пізнавальне відношення виявлено всього у 16% випробовуваних (хоча це в 4 рази більше, ніж в контрольній групі, але для студентів-біологів така цифра є вельми незначною).

Методика «Альтернатива» також є психодіагностичним опитувальником, спрямованим на виявлення провідного типу мотивації взаємодії з природними об'єктами, – естетичним, когнітивним, практичним і прагматичним. На думку авторів, різниця між практичним і прагматичним типами полягає в тому, що в другому випадку йдеться про повністю бездушне і навіть «неощадливе» споживання. З точки зору наших дослідницьких завдань, розділяти на даному етапі ці типи ми вважаємо недоцільним і об'єднуємо їх терміном «прагматичний тип» мотивації

взаємодії. За наслідками дослідження серед студентів-біологів естетичний тип мотивації взаємодії з природними об'єктами виявили 20% випробовуваних, когнітивний тип – 24%, прагматичний тип – 56%. У контрольній групі дані наступні: естетичний тип – 36%, когнітив-

ний тип – 28%, прагматичний тип – 36% випробовуваних. Таким чином, за даним параметром, серед студентів-біологів суб'єктне відношення виявлено лише у 20% випробовуваних, у контрольній групі таких студентів 36%. Для наочності представимо одержані дані в таблиці.

Таблиця 1

Відношення до природи

	Суб'єктне		Об'єктне	
	біологи	гуманітарії	біологи	гуманітарії
Сфера установок	44%	78%	56%	22%
Сфера мотивації	20%	36%	80%	64%

Основний висновок за представленими результатами полягає в тому, що професійна біологічна освіта зовсім не сприяє формуванню суб'єктних типів відношення до природи. Хоча в експерименті не враховувався генезис (ми не порівнювали тут результати студентів різних курсів), проте, порівняння з контрольною групою достатньо ясно свідчать, що швидше є сенс говорити про те, що біологічна освіта сприяє розвитку об'єктності у відношенні до природи, особливо у сфері мотивації реальних взаємодій.

Ці результати, на нашу думку, виглядають несподіваними лише на перший погляд. Реальні проблеми пов'язані не з самою професійно-біологічною освітою. Як таке, воно дійсно може і повинно забезпечити розвиток когнітивного (пізнавального) відношення до природи і суб'єктного відношення до неї. Мова йде про те, як це реалізується. Зміст, форми і методи сучасної біологічної освіти, на жаль, дійсно сприяють однобоко-прагматичному розвитку особистості. Відзначимо тут лише у загальних рисах такі негативні моменти. Студенти, насправді, дуже невелику кількість часу взаємодіють з живими природними об'єктами, набагато частіше предметом їх спілкування є малюнки, схеми, препарати. Вони абсолютно позбавлені можливості розвивати в собі естетичні, етичні якості по відношенню до природи (принаймні програми вузів цю сторону не враховують). Студенти не набувають ніякої практики розумного раціонального природокористування, не формують навиків захисту (заощадження) природних об'єктів. Проблема посилюється жорстким нав'язуванням так званих передових освітніх технологій, впровадження яких не зали-

шає іноді часу навіть на те, щоб розглянути об'єкт природи, не говорячи вже про те, щоб *відчути* його. З викладання біології, крім того, практично зникає такий важливий гуманітарний аспект, як історія біологічних відкриттів та історія життя і творчості видатних учених (в деяких випадках це залишається, але на рівні когнітивних ілюстрацій).

Тут перераховані лише деякі моменти, сукупність дій яких призводить до парадоксального (але лише на перший погляд) ефекту, а саме – що студенти-біологи мають більш виражену об'єктну орієнтацію у відношенні до природи, ніж студенти гуманітарних спеціальностей. Уявляється, що в контексті екологічної проблематики гостро повинне бути поставлене завдання організації спеціальних форм біологічної освіти, спрямованих на розвиток екоцентричної свідомості майбутніх фахівців.

Література

1. Бубер М. Я и ТЫ. – Квинтэссенция. Философский альманах 1991 года. – М., Политиздат, 1992, с. 294 – 370. – 400 с.
2. Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. М., Наука, 1986. – 331 с.
3. Дерябо С.Д., Ясвин В.А. Методики диагностики и коррекции отношения к природе. – М., 1995
4. Панов В.И. Актуальные проблемы экологической психологии // Психология сегодня. – Т.2, вып.1. – М., 1996. – с. 102 – 103
5. Панов В.И. Экологическая психология: опыт построения методологии. – М., Наука, 2004. – 197 с.
6. Ясвин В.А. Психология отношения к природе. – М.: Смысл, 2000. – 456 с.